

**Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги
Навоий давлат педагогика институти**

Тарих факультети

“Миллий ғоя, маънавият асослари ва ҳуқуқ таълими” таълим йўналиши

Давлат ва ҳуқуқ асослари кафедраси

РЕФЕРАТ

Мавзу: Ҳуқуқ нормасининг мантиқий тузилиши

**Текширди: ю.ф.н. Исанов Х.Р
Бажарди: Рустамова Д**

Навоий – 2010

Мавзу: Ҳуқуқ нормасининг мантиқий тузилиши

Режа:

Кириш

1. Ҳуқуқ нормаси тушунчаси
2. Ҳуқуқ нормасининг мантиқий тузилиши
3. Ҳуқуқ нормасининг турлари ва уларнинг таснифи

Хулоса

Адабиётлар рўйхати

Кириш

Ҳукукий нормасининг мантикий тузилиши ҳуқуқни амалга ошириш, айниқса, ҳуқуқни қўлланиш жараёнларида жиддий ўрин тутди. Бу мутлақо қонуний ҳол. Зеро, ҳуқуқни қўлланишдан олдин унинг маъно ва мазмунини яхшилаб англаб олиш керак. Мантикий жараёнида тарихий-сиёсий шарт-шароитларни, ҳуқуқий норма мақсади ва ижтимоий йўналганлигини аниқлаш зарур.

Яхши маълумки, ҳуқуқнинг таъсирчан характери унинг муҳим хусусиятларидандир. Қонун ижро этилаётганда, кишилар хатти-ҳаракатларида рўёбга чиқаётганида яшайди. Бироқ, расмий ҳуқуқий талабнинг бажарилиши фақат бажарувчи томонидан унинг мазмуни тушунилган тақдирдагина амалга ошиши мумкин. Ҳуқуқ, ҳуқуқий тартибга солиш учун қонунни билиш презумпцияси - ҳуқуқ субъектлари, унинг эгалари ҳуқуқий фармойишлар мазмунини “билишлари” (яъни англашлари, тушунишлари) тўғрисидаги тахмин характерлидир. Бу эса, муқаррар равишда улар мантикийини тақозо этади.

Мантикий тузилиши зарурати яна шу билан изоҳланадики, ҳуқуқ нормаси - ижтимоий ҳаёт ҳодисалари индивидуал кўринишларда эмас, балки типик ҳолатларда намоён бўладиган умумий хатти-ҳаракатлар қондасидир. Ҳуқуқ нормаси ёрдамида ижтимоий башоратлар амалга оширилади, яъни келажакда эҳтимол тутилган ижтимоий муносабатлар олдиндан айтиб берилади.

С.С.Алексеевнинг таъкидлашича, қонун чиқарувчи юридик норматив кўрсатмаларни шакллантираркан, келажакка, ижтимоий ҳаётдаги эҳтимол тутиладиган ўзгаришларга умид боғлайди. Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаларини, айниқса, юксак норматив умумлашганлик даражаси билан ажралиб турувчи нормасининг амалга оширишда, айрим олинган алоҳида ҳодисага нисбатан қўлланишда бу нормасининг мантикий тузилиши зарурати юзага келади.

Ҳуқуқда мантикий тузилиши зарурати яна унинг шакли ва мазмуни ўртасидаги эҳтимол тутилган зиддиятлар билан ҳам юзага келади. Чиндан ҳам, ҳуқуқ мазмуни норматив ҳуқуқий ҳужжатларда ўз аксини топади, лекин, афсуски, бу ҳужжатлар ҳамиша ҳам қонун чиқарувчи иродасини ифодамайди. Юридик техниканинг паст даражаси, техник йўналишдаги камчилик-нуқсонлар ҳуқуқдаги бўшлиқларга, қарама-қаршилиқларга, унинг мазмуни бузилишига олиб боради. Бундай ҳолатларда мантикий юридик фармойиш (кўрсатма)нинг ҳақиқий мазмунини билишнинг муҳим шарти бўлиб қолади.

Ҳуқуқ нормаси тушунчаси

Ҳуқуқ ижтимоий муносабатларга таъсир этувчи восита сифатида доимо, муайян ҳуқ-атвор, хатти-ҳаракат қоидаси сифатида ўзини намоён этиб, у тегишли ҳаётий ҳолатларда ҳуқуқ субъектлари томонидан қайта-қайта қўлланишга мўлжалл анганд ир.

Ҳуқуқ ўз ички тузилишига эга. Яхлит бир тизим сифатидаги ҳуқуқ тизими ўз ичига ҳуқуқ тармоқларини, ҳуқуқ институтларини олади. Ҳуқуқ тизимининг энг кичик, бирламчи таркибий унсури бўлиб, ҳуқуқ нормаси ҳисобланади. Агар ҳуқуқни, ҳуқуқ тизимини бир бино деб қарайдиган бўлсак, ҳуқуқ нормаси унинг бир гашти сифатида ёки бир жонли организмнинг энг кичик бир ҳужайраси сифатида намоён бўлади. Шу боис, унда ҳуқуқка хос бўлган муҳим белгалар жамланган бўлади. Ҳуқуқ нормаси ҳокимият тепасида турган сиёсий кучларнинг амр-иродасини ифодалайди; давлат томонидан ўрнатилган ёки санкцияланган бўлади; барча ҳуқуқ субъектлари томонидан бажарилиши мажбурий; акс ҳолда давлатнинг мажбурлов кучи билан ижроси таъминланади; норматив актларда ва бошқа ҳуқуқ манбаларида ифодаланади.

Айни пайтда, ҳуқуқ нормасига яхлит бир тизимнинг энг кичик бўлакчаси сифатида ўзига хос жиҳатлар ҳам тегишлидир.

Аслида «норма» сўзи латинча бўлиб, у ўзбекчада «қоида», «намуна» маъноларини англатади. Дарҳақиқат, ҳар бир норма ўзида бирон-бир хатти-ҳаракат, ҳуқ-атвор қоидасини, муайян юриш-туриш моделини ифодалайди. Масалан, Ўзбе-кистон Республикаси Конституциясининг 48-моддасига биноан, фуқаролар Конституция ва қонунларга риоя тузилишига, бошқа кишиларнинг ҳуқуқлари, эркинликлари, шаъни ва қадр-қимматини ҳурмат қилишга мажбурдирлар, - бу ҳуқуқий норма фуқароларнинг амалдаги қонунчиликка нисбатан қандай хатти-ҳаракат қилиши тўғрисидаги қоидаларни ўзида мустаҳкамлаган.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаси - барча ҳуқуқ субъектлари учун мажбурий бўлган, давлат томонидан ўрнатилган ва санкцияланган хатти-ҳаракат қоидаси, ҳуқ-атвор намунаси бўлиб, унда ижтимоий муносабат қатнашчиларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мустаҳкамланади.

Ҳуқуқ нормасида мустаҳкамланган ҳаракат, ҳуқ-атвор қоидасида жамиятнинг, халқ ҳаётининг моддий шароитлари бўлган белгаланадиган эрки, манфаатлари ифодаланади. Ҳуқуқ нормаси шахсларнинг бир-бири билан бўладиган ўзаро муносабатида қандай хатти-ҳаракат моделига, намунасига риоя тузилишлари лозимлигини, яъни қайси ҳаракатларни содир тузилиши ёки этмаслик мумкин эканлигани кўрсатади. Шу маънода ҳуқуқ нормаси ҳуқуқий ҳуқ мезони сифатида ўзини кўрсатади. Унинг тартибга солувчи восита

сифатидаги аҳамияти шунда кўринадик, бирон-бир ҳуқуқ субъекти (хусусан шахс, орган, муассаса) ўз ҳаракатида ҳуқуқ нормасида мустаҳкамланган қоидага риоя этади ёки бошқа ҳуқуқ субъектидан ҳуқуқ нормасида белгаланган тегашли хатти-ҳаракатни содир тузилишини талаб қилади, шунингдек, белгиланган қонданинг бажарилмаганлиги ҳуқуқбузувчига нисбатан таъсир чорасининг қўлланишига олиб келади.

Ҳуқуқ субъекти ҳуқуқ нормасида белгаланган хатти-ҳаракат намунасига риоя қилган ҳолатида, ҳуқуқ нормаси ўзини хатти-ҳаракат ўлчови, хатти-ҳаракат доираси ва чегараси сифатида намоён этса, унда белгаланган қоида бузилганда эса, у ҳуқуқ субъектининг ҳаракатига баҳо бериш воситаси сифатида ўзини кўрсатади.

Маълумки, ҳуқуқнинг тартибга солувчилик роли катта тарбиявий аҳамиятга эга, шу боис ҳуқуқ нормаси ҳам бўлиши мумкин бўлган ҳуқуқ бузилиши ҳолларининг олдини олишга хизмат қилади, чунки ҳуқуқ субъекти томонидан белгиланган хатти-ҳаракат қондасини бузиш, муқаррар равишда унга нисбатан таъсир чораларининг қўлланишига олиб келади. Ҳуқуқ нормаси - ижтимоий нормасининг алоҳида бир туридир, у бошқа ижтимоий нормалардан бир қатор жиҳатлари билан ажралиб туради. Авваламбор, ҳуқуқ нормаси умумий характерга эгадир. У ижтимоий муносабат қатнашчиларининг барчасига, уларнинг хоҳиш-истагига боғлиқ бўлмаган ҳолда тегашли бўлади, яъни у бирон бир конкрет ҳол ва ҳаётий ҳолатга мўлжалланган бўлмай, балки уларнинг муайян бир кўринишига, турига, яъни ижтимоий муносабатларнинг маълум бир категориясига, туркумига тегашлидир (масалан: битимлар тузиш, пенсияга чиқиш тартиби, никоҳдан ўтиш ва ҳоказо).

Ҳуқуқий норманинг умумий характерга эга эканлиги авваламбор шунда кўринадик, токи ҳуқуқий нормада кўзда тутилган ҳолатлар юзага келаверар экан, бу норма ҳам қўлланилаверади, қўлланилгач эса кучини йўқотмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 125-моддаси - «Транспорт воситаларидан фойдаланиш қоидаларини бузиш» - шу пайтгача содир этилган ва этилиши мумкин бўлган маъмурий ҳуқуқбузарлик ҳолла-рида қўлланилади.

Ҳуқуқий норманинг яна бир муҳим жиҳати унинг давлат эрки-иродасини, амрини ифода тузилишида кўрилади. Шу боис, ҳуқуқ нормаси - муайян муносабатлар ифодаси ёки муайян ҳаракатни содир тузилишини маслаҳат берувчи тавсиянома тарзидаги қоида бўлмай, балки, шу нормада кўрсатилган ҳолатлар юзага келганда қандай ҳаракат қилиш лозимлигини белгиловчи ҳокимона амр - буйруқдир. Зеро, ҳар қандай ҳуқуқ нормаси ваколатли давлат органи томонидан ўрнатилади ёки санкцияланган бўлади, шу боис давлат амри-иродасини ифо-далайди, умуммажбурий қовда тариқасида амал қилади. Ҳуқуқ нормасида белгиланган лозим хатти-ҳаракат қондаси мабодо бажарилмаса, унинг

бажарилишини таъминловчи давлатнинг мажбурлов чоралари ҳаракатга киради. Масалан: ҳуқуқ субъекти томонидан қонунга ҳилоф ҳаракатлар содир этилиши тегишли юридик жавобгарликнинг юзага келишига сабаб бўлади, демак, ҳуқуқ нормаси давлатнинг салоҳиятига, кучига таянади.

Давлатнинг амр-иродаси - ҳуқуқий норма ҳуқуқ субъектига муайян ҳуқуқларни берган ҳолида ҳам сақланиб қолади, чунки у ҳуқуқ субъектининг ҳуқуқий кафили сифатида, яъни шу ҳуқуқнинг қўриқчиси ва бажарилишини таъминловчи кафил тариқасида ўзини намоён этади.

Ҳуқуқ нормаси мазмунан ва ижтимоий аҳамияти боис давлат амри иродасини ўзида ифодалайди. Унинг бу жиҳати, ўз навбатида шакл масаласига, яъни ҳуқуқий норманинг ифодаланиш шаклига қатъий талаб қўяди. Ҳуқуқий норма қонунларда, норматив актларда ва бошқа расмий ҳуқуқий ҳужжатларда шаклан аниқ қоидалар тарзида мустаҳкамланган бўлади, зеро, ҳуқуқ нормасини тўғри тушуниш ва ўринли қўллаш учун, у албатта пухта ишланган, аниқ ва ихчам шаклдаги қоида бўлиши керак.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи нормалар ичида ҳуқуқ, айнан ўзининг шу жиҳати билан, яъни шаклан аниқ қоида эканлиги билан ахлоқ нормаларидан фарқ қилади.

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормаси давлат томонидан ўрнатилган ёки санкцияланган, бажарилиши ҳамма учун мажбурий бўлган ва аниқ шаклланган хатти-ҳаракат, юриш-туриш қоидадир.

Ҳуқуқ нормаси - давлат томонидан ўрнатиладиган ва маъқулладиган, муайян шаклда ифодаланадиган, ижтимоий муносабатларни тартибга солишга қаратилган умуммажбурий юриш-туриш қоидадир.

Ҳуқуқ нормасининг мантиқий тузилиши

Ҳуқуқ нормаси ўз ички тузилишига эга, яъни у таркибий қисмлардан иборат бўлиб, айти пайтда улар ўзаро бир-бири билан боғлиқдир.

Таъкидлаш лозимки, адабиётларда ҳуқуқий норманинг тузилиши масаласида турлича ёндашувлар мавжуд. Лекин, кўпчилик' муаллифлар ҳуқуқий норма 3 элемент (унсур)дан иборат деган фикрни қўллашади.

Шундай қилиб, ҳуқуқий норма қуйидаги 3 унсурдан иборат:

- 1) гипотеза;
- 2) диспозиция;
- 3) санкция.

Гипотеза - ҳуқуқ нормасининг таркибий унсури бўлиб, у ушбу ҳуқуқий норманинг қандай шароитларда ҳаракатга киришиши ва унинг диспозицияси қандай шароитларда

амалга ошишини белгиловчи ҳаётий шароит ва мавжуд ҳолатларни кўрсатади, яъни ҳуқуқ нормасида белгаланган хатти-ҳаракат қандай шароитларда бажарилиши лозимлигини кўрсатади. Гипотезада ҳуқуқ нормасида белгиланган қоида қай шароитда ва қай ҳолатда ҳамда ким томонидан амалга оширилиши кўрсатилади. Гипотеза ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган қонданинг кучга кириши учун зарур бўлган конкрет аниқ ҳаётий ҳолатлар (воқеа, ҳаракат, ҳолатлар) ўзининг ифодасини топади. Масалан, фуқаролик ҳуқуқи нормаси фуқароларнинг муомала лаёқати қайси ҳолда тўла вужудга келишини кўрсатади (қаранг: Ўзбе-кистон Республикаси Фуқаролик кодексининг 22-моддаси: «Фуқаронинг тўлиқ муомала лаёқати у вояга етгач, яъни 18 ёшга етгач тўла ҳажмда вужудга келади»). Ёки Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексининг 13-моддаси фуқаронинг маъмурий жавобгарликка тортилиши қайси вақтдан бошланишини, яъни фуқаро 16 ёшга тўлганидан кейин бошланишини кўрсатади.

Диспозиция - ҳуқуқ нормасининг таркибий унсури бўлиб, унда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари белги-ланади ва уларнинг бўлиши мумкин бўлган хатти-ҳаракат-лари вариантлари аниқланади. Диспозиция ҳуқуқий норманинг бир қисми бўлиб, унда гипотезада кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳуқуқ субъектлари роя тузилишлари лозим бўлган хатти-ҳаракат қондаси ифодаланган бўлади.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 66-моддасига мувофиқ, вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида ғамхўрлик қилишга мажбурдирлар - бунда, демак гипотезада кўрсатилган ҳолатлар, яъни фарзандларнинг вояга етиши ва меҳнатга лаёқатли бўлиши ҳолларининг мавжудлиги диспозициянинг амал қилишига шароит туғдиради, яъни фарзандларда ўз ота-оналарига ғамхўрлик қилиши мажбуриятини вужудга келтиради.

Санкция - юридик норманинг таркибий унсури бўлиб, у ҳуқуқий норма бузилган ҳолда ҳуқуқ бузган шахсга нисбатан қўлланиладиган давлат мажбурлов чорасининг турини белгалайди. Санкция ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда диспозицияда кўрсатилган талабларни бажармаганлик учун берилиши мумкин бўлган жазонинг ёки тавсия этилган ҳаракатни содир этганлик учун рағбатлантиришнинг тури ва ўлчови ифодаланган бўлади.

Шундай қилиб, юридик норманинг таркибий қисмлари қуйидагиларни ўрнатади:

Гипотеза - диспозицияда кўрсатилган қонданинг ким ва қачон бажарилиши лозимлигини ва қайси шароитда бажарилиши лозимлигини кўрсатади; диспозиция эса - бажарилиши лозим бўлган қонданинг нимадан иборатлигини кўрсатади; санкция эса - нормани бажармаслик оқибатларини кўрсатади.

Таъкидлаш лозимки, ҳамма норма ҳам 3 унсурли тузилишга эга эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 95-моддасида фақат гапозеза ва диспозия кўрсатилган ва бу ҳол деярли барча конституциявий нормаларга хосдир:

«Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси таркибида унинг нормал фаолиятини таҳдидга соладиган ихтилофлар юз берганда ёхуд у бир неча марта Конституцияга зид қарорлар қабул қилган тақдирда, Президентнинг Конституциявий суд билан бамаслаҳат қабул қилган қарори асосида (гапозеза) Олий Мажлис тарқатиб юборилиши мумкин. Олий Мажлис тарқатилгандан сўнг унга янги сайлов 3 ой мобайнида ўтказилади» (диспозия). Ёки бошқа бир мисол: Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 88-моддаси: «Олий Мажлис депутати дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланади (гипотеза). У Олий Мажлисининг розилигисиз жиноий жавобгар-ликка тортилиши, ҳибсга олиниши ёки суд томонидан бериладиган маъмурий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас (диспозия)». Юқоридагиларга асосланган ҳолда айтиш мумкинки, деярли барча конституциявий нормалар асосан гапо-теза ва диспозиядан иборат.

Жиноий ва маъмурий жавобгарликни кўзда тутувчи нормалар эса - асосан диспозия ва санкциядан иборат бўлади. (Жиноят ва Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларнинг махсус қисми нормаларига қаранг).

Шундай қилиб, ҳуқуқ нормасининг таркиби - унинг ўзаро мантикий боғлиқлиги - ички тузилиши, «қурилиши»дир.

Ҳуқуқ нормасининг турлари ва уларнинг таснифи

Ҳуқуқ нормаларининг илмий ва ўқув адабиётида турлича таснифлари ва гуруҳланишлари мавжуд. Ҳуқуқ нормаларини, уларда мустаҳкамланган қоидалар характерига қараб қуйидагича таснифлаш мавжуд:

1. Ҳуқуқ ва ваколат берувчи нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига қандай ҳаракатларни содир тузилиши мумкинлигини кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31-моддасига биноан, «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳдаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

2. Мажбурият юқловчи нормалар - яъни қандай ҳаракатларни содир тузилиши лозимлигини кўрсатувчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 50-моддасига биноан, «фуқаролар атроф табиий муҳитга эҳтиёткорона муносабатда бўлишга мажбурдирлар».

3. Ман қилувчи нормалар - яъни ҳуқуқ субъектига муайян хатти-ҳаракатларни содир тузилишини ман қилиб қўювчи нормалар. Масалан, Ўзбекистон Республикаси

Конституциясининг 57- моддасида «махфий жамиятлар ва уюшмалар тузиш таъикланади» деб кўрсатилган ва бу қоида ман тузилиши характеридадир.

Булардан ташқари, ҳуқуқ нормаларини бошқа қатор мезонлар асосида таснифлашлар ҳам мавжуд. Бунда энг аввало ҳуқуқ нормалари ҳуқуқ тармоклари бўйича бўлинади ва бундай гуруҳдаш ҳуқуқ нормаларини бир тизимга келтириш ва зарур ҳолларда кодификация қилиш учун муҳимдир.

Ҳуқуқ нормаларини моддий ва процессуал ҳуқуқ нормаларига бўлиш ҳам кенг тарқалган, бунда ҳуқуқ субъектларининг ҳуқуқ ва мажбуриятлари мазмунини аниқлаб берувчи нормасининг моддий ҳуқуқ нормалари гуруҳига қўшамиз, ҳуқуқларни амалга ошириш ва мажбуриятларни бажариш, ижро тузилишининг тартибини белгаловчи нормасининг эса процессуал нормалар деймиз.

Ҳуқуқ нормаларида хатти-ҳаракатни шакллантиришнинг мавҳумлигига қараб, улар абстракт (мавҳум) ва казу-истик нормаларга ажратилади. Конкрет бир муносабат турини яхлит ҳолда тартибга соладиган нормасининг абстракт нормалар деймиз. Бир муносабат турининг конкрет бир қисмини тартибга соладиган нормалар эса казуистик нормалар деб аталади.

Гипотезада мустаҳкамланган ҳолатнинг фактик жиҳатлари аниқ ёки нисбий аниқдигига қараб, ҳуқуқ нормаларини аниқ ва нисбий аниқ ҳуқуқ нормаларига бўламиз.

Гипотезанинг ҳажмига қараб, ҳуқуқ нормаларини оддий (аниқ бир ҳолат кўрсатилган), мураккаб (икки ёки ундан ортиқ ҳолат кўрсатилган) ҳамда альтернативга (икки ҳолатдан бирининг мавжудлигига боғлиқ ҳолда нормани қўллаш мумкин бўлади) бўлиш мумкин.

Диспозициянинг аниқлигага қараб, ҳуқуқ нормаларини: мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ва бланкет нормаларга бўлиш мумкин.

Мутлақ аниқ ҳуқуқий нормаларда ҳуқуқ ва мажбуриятлар аниқ белгаланган бўлади.

Нисбатан аниқ ҳуқуқий нормалар эса ҳар бир конкрет ҳолатларда ҳуқуқ ва мажбуриятларни янада кўпроқ аниқлаш имконини беради.

Бланкет нормаларда эса - қайси қоидаларни бажариш зарурлиги (давлат стандартлари қоидалари, техника хавфсизлиги қоидалари) умумий тарзда кўрсатилади.

Ҳуқуқ кўриқловчи нормалар санкцияларнинг аниқдигига қараб, мутлақ аниқ, нисбатан аниқ ҳуқуқий нормаларга бўлинади. Мутлақ аниқ санкцияли ҳуқуқий нормаларда аниқ битта давлатнинг мажбурлов чораси кўрсатилади, масалан, етказилган зарарни қоплаш каби.

Нисбатан аниқ санкцияли ҳуқуқ нормалари эса, турли хил жазо турларидан бирини ёки ҳуқуқий таъсир чораси турларидан бирини қўллашни назарда тутди. Бундай

санкциялар альтернатив санкциялар ҳам деб юритилади, Жи-ноят кодексининг аксарият санкциялари альтернатив санкциялардир.

Кумулятив санкцияли ҳуқуқ нормалари ўзида асосий жазодан ташқари қўшимча жазо берилишини ҳам назарда тутди, масалан, муайян жиноятни содир этганлик учун озодликдан маҳрум қилиш каби асосий жазодан бошқа мол-мулкни мусодара қилишни ҳам ўзида мустаҳкамлайди.

Ҳуқуқ нормаларини яна асосий (дастлабки) ва ҳосила нормаларга бўлиш ҳам анча кенг тарқалган, биринчисида умумий характерга эга бўлган қоидалар мустаҳкамланса (масалан қонун нормалари), иккинчисида эса, умумий қоидаларни ривожлантирувчи, аниқлаштирувчи нормалар мустаҳкамланади (масалан, норматив актлар нормалари қонун нор-маларини аниқлаштиради, конкретлаштиради).

Ҳуқуқ нормалари яна ҳаракати ҳудудига қараб, умумий ҳаракат қилувчи, маҳаллий миқёсда ҳаракат қилувчи нормаларга бўлинади, бунда биринчиси бутун мамлакат ҳудудида амал қилса, иккинчисига қирадиган нормалар маълум ҳудуд-ларда амал қилиши мумкин, масалан, экологик инқироз ҳудудларида, жуда баланд тоғлар шароитида, чўл зонасида, радиактив хавф мавжуд зоналарда ва ҳоказо.

Ҳуқуқ нормалари субъектларига қараб, умумий ва махсус нормаларга бўлинади, бунда биринчиси ҳамма ҳуқуқ субъектлари учун тааллуқли бўлса, иккинчиси эса, аҳолининг муайян гуруҳи учун ёки аниқ белгаланган доирадаги субъектларга, жумладан: пенсионерларга, ногаронларга, ички ишлар ходимларига ва бошқаларга тааллуқли бўлади.

Ҳуқуқий тартибга солиш услубига қараб, ҳуқуқ нормаларини яна императив, диспозитив нормалар гуруҳларига бўлишади. Императив нормалар қатъий амр характерига эга бўлиб, хатти-ҳаракат субъектига белгаланган ҳаракат моделидан четга чиқишни ман этади, масалан, кўпгина маъмурий-ҳуқуқий нормалар шундай мазмундадир.

Диспозитив нормалар, императив нормалардан фарқи ўлароқ, муносабат қатнашчиларига ўз хатти-ҳаракатлари вариантларини, субъектив ҳуқуқ ва мажбуриятлар ҳажми тўғрисида келишиб олиш имконини ўзида ифодалайди. Диспозитив нормалар кўпроқ фуқаролик-ҳуқуқий муносабатларда учрайди.

Коллизион нормаларда - бирон-бир ҳолат бир эмас, балки бир неча ҳуқуқий нормалар таъсирига тушиб қолиши мумкин ва бу ҳолда ўша нормалар ўртасида низо - «тўқнашув» содир бўлади, бу ҳолатни ҳал тузилиши учун коллизион нормалар қабул қилинади. Шу боис коллизион нормалар «ҳакамнорма» деб юритилади ва унда ўша ҳолатни тартибга солишда қайси ҳуқуқий норма қўлланилиши кўрсатилади.

ХУЛОСА

Юқоридагилардан кўриниб турибдики, ҳуқуқ назариясининг бу каби мавзулари янгича ёндошувлар асосида, миллий ва умуминсоний қадриятлар негизида ёритилиши мамлакатимизда олиб борилаётган демократик ҳуқуқий ислоҳотлар, ўзгаришларнинг яққол самарасидир. Дарҳақиқат, ҳуқуқ тушунчаси, моҳияти ва ижтимоий вазифаси таҳлили ҳуқуқ фақат инсонгагина дахлдор ҳодиса эканлигини кўрсатади. Шу нуқтаи назардан инсон ҳуқуқлари энг олий қадрият, айтиш чоғда бетақдор ижтимоий воқелик саналади. Инсон ҳуқуқ ва эркинликларини, ор-номуси, шаъни, қадр-қиммати, обрў-эътибори, дахлсизлиги, ҳавфсизлигини таъминлаш, сақлаш ҳуқуқнинг энг муқаддас ва энг шарафли вазифасидир. Шу каби ёндошувлардан келиб чиқиб айтганда, инсон ҳуқуқлари ҳуқуқшунослик (юриспруденция)нинг, ҳуқуқ фанининг, қолаверса, ҳуқуқ ва давлат умумий назариясининг бошланғич нуқтаси ҳисобланади.

Шу ўринда яна бир масалага диққатни жалб этишни истардик. Ислом динида ҳуқуқ тушунчаси қандай маъно касб этади? Чунончи, М.Ходурий исломга мувофиқ инсоннинг «шахсий ҳавфсизлик ҳуқуқи», «шахсий обрўни ҳурмат қилиш», «тенглик», «адолат», «биродарлик»¹ каби ўзига хос бешта «ҳуқуқ»ини санаб ўтади. Ҳуқуқ бу ўринда тақво (адолат) сифатида тушунилади. Шу сабабли у «исломда инсон ҳуқуқлари - ... Аллоҳнинг марҳамти бўлиб, ҳокимият Яратганнинг инон-ихтиёрида» эканлигини ҳақли равишда эътироф этади. Шунинг ўзиёқ Ходурий изланишлари исломий идрок сифатида бу муаммолар мажмуини тушуниш инсон ҳуқуқларининг расмий концепциясидан фарқ қилишини кўрсатади.

Хуллас ҳуқуқни эркинлик, тенглик ва адолатнинг мезони, ўлчови сифатида эътироф этиш табиий ҳолга айланиб бормоқда. Айниқса ҳуқуқ моҳиятини теранроқ англаган, идрок этган сари ҳуқуқнинг Аллоҳ инояти, неъматини, Тангри эҳсони эканлигига янада чуқурроқ амин бўлмоқдамиз. Шу билан бирга, эркин, демократик ҳуқуқий давлатнинг ҳамда адолатли фуқаролик жамиятининг ўзига хос муҳим хусусиятларидан бири ҳам ҳуқуқнинг олий даражадаги ҳукмронлигидир, ҳуқуқий бошқарилишидир. Чунки ҳуқуқий давлатда ҳамма нарса, ҳар қандай масала адолатли қонунлар, ҳуқуқий давлат ҳуқуқий қонун асосида яшайдиган, ҳуқуқий қонун белгилаб берган чизикдан ҳар қандай ҳолатда ҳам чиқмайдиган давлатдир.

Умуман олганда, ҳуқуқ масалаларини юридик фан нуқтаи назаридан чуқур ва изчил тадқиқ қила бориш, бир томондан, мамлакатимизда фуқаролик жамияти асосларини яратиш ва инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат куришнинг кўп жиҳатдан самарали ва

¹ Khaddury M. Human Rights in Islam || The Annals 243: 77-81 || Alston Ph. (ed) Human Rights Law/ NY/ 1996

мукаммал бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, ҳуқуқий билимли ва маданиятли, мустақиллигимизни ҳар доим астойдил асраб-авайловчи, ҳимояловчи фуқароларни, айнкас ёшларни камол топтириш имконини беради. Бу ҳол Ватанимиз юксалишига, унинг тараққиёт уфқлари янада ойлинлашишига хизмат қилувчи назарий-амалий янги фикр ва ғоялар юзага келишида муҳим аҳамият касб этиши шубҳасиз.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

Раҳбарий адабиётлар:

1. Каримов.И.А. Ўзбекистонинг ўз истиқлол ва тарққиёт йўли.-Т., Ўзбекистон. 1992.-78 б.
2. Каримов.И.А. Ўзбекистан ХХІ аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид барқарорлик шартлари ва тарққиёт кафолатлари.-Т., Ўзбекистон. 1997.-325 б.
3. Каримов.И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари.-Т., Ўзбекистон. 1998.-686 б.
4. Каримов.И.А. Миллий давлатчилик, истиқлол мафкураси ва ҳуқуқий маданият тўғрисида. -Т., Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси. 1999.-573 б.
5. Каримов.И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Мулоқот. 1998Й. №5. 5-6.

Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. -Т.:Ўзбекистон. 2009 й. -46 б.
2. Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. -Т., 1996.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Норматив ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги қонуни. 2000, 14 декабр.
- 4.Ўзбекистон Республикасининг «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясига ўзгартиришлар ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги қонуни. 2003, 24 апрел.

Махсус адабиётлар:

1. Саидов А. Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ назарияси.-Т.: Адолат. 2001. -336 б.
2. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Ҳ.Б.Бобоев Одилқориев Ҳ.Т умумий таҳрири остида. - Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи. 2000. -528 б.
3. Юридик энциклопедия. Ю.ф.д., профессор У.Таджихановнинг умумий таҳририда.-Т.: Шарқ;. 2001. -656 б.
4. Исламов З.М. Общество. Государство. Право. -Т., Адолат. 2001.
5. Теория государства и права. Для юридических вузов и факультетов Нерсисянц В.С. Д -М, «Норма - Инфра». 2000. -С. 251.
6. Теория государства и права: курс лекций. Н.И. Матузов, А.В. Малько. М., «Юрист». 2001.
7. Саидов А, Таджиханов У. Давлат ва ҳуқуқ асослари. Основе государства и права. -Т.: Ўзбекистан, 1999.

8. Нажимов М., Собуров Н. ҳуқуқ: асосий тушунча ва тамойиллар. -Т. Адолат.2002 й.
9. Теория государства и права. Учебник Под.ред. В.М. Корелского и В.Д. Перевалова М.:Издательская группа Инфра - Норма.
10. Теория государства и права: Учебник для вузов. Отв.ред. Г.Н. Манова-М.: БЕК. 1996 -336 с.
11. Теория государства и права. Учебное пособие. Выпуск 2.Отв.ред. А.В. Венгеров. М.: Юрист. 1994. -72с.
12. Давлат ва ҳуқуқ назарияси. М.К. Нажимов, О.О. Хусанбоев. Сиртки факультет талабалари учун ўқув услубий қўлланма. Т.: 2004. Кичик босмахона.
- 13.Давлат ва ҳуқуқ асослари: Изоҳли луғат. Тузувчилар О.Хусанов, Х.Азизов. Т.: Узбекистан.
14. Куръони Карим (Ўзбек тилига Алоуддин Мансур таржимаси). Тошкент., Чўлпон нашриёти, 1992 йил.